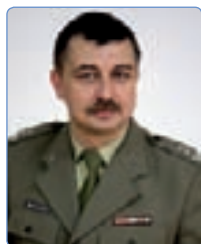

Azja Centralna a bezpieczeństwo energetyczne Chin

płk dr
ZDZISŁAW ŚLIWA

służy
w Departamencie
Operacyjnym
Bałtyckiej Akademii
Obrony w Estonii.

ppłk dr
**DARIUSZ
BRAŻKIEWICZ**

szeff Wydziału
Organizacji Studiów
Akademii Obrony
Narodowej.

Rozwój, jaki następuje w gospodarce Chin, wymaga niezakłóconego dostępu do zasobów energetycznych. Autorzy koncentrują uwagę na współpracy Chin z państwami Azji Centralnej, regionem, gdzie surowce te są pozyskiwane.

A development of China's economy requires undisturbed access to energy resources. Both authors focus on cooperation between China and the Central Asian states, a region where these resources are acquired.

Kryzys ekonomiczny ostatnich lat spowodował pewne zmiany w potencjale gospodarczym państw świata, czego wynikiem było naruszenie pozycji USA oraz wzmocnienie roli Chin jako potęgi gospodarczej. Widać to było, między innymi, we wzroście produktu krajowego brutto (PKB) Państwa Środka o 8,7 procent w 2009 roku – mimo globalnego kryzysu¹. Wzmocnienie to wyrażały nie tylko liczby, zostało ono też zaakcentowane w kwietniu 2009 roku w trakcie szczytu G-20 w Londynie, gdy doszło do spotkania przywódców USA i Chińskiej Republiki Ludowej: **Baracka Obamy** i **Hu Jintao**. Było to najważniejsze spotkanie szczytu.

Prezydent Obama stwierdził wówczas, że *dwustronne relacje pomiędzy państwami stały się bardzo konstruktywne [...], silne więzi są ważne nie tylko dla obywateli obu państw, pomagają też ukształtować sposób, w jaki świat radzi sobie z nowymi wyzwaniem*². Również tak zwany szczyt klimatyczny w Kopenhadze w grudniu 2009 roku pokazał, że Chiny podejmują próby kształtowania jego przebiegu bez udziału USA. Szczyt G-20 w Korei Południowej w październiku 2010 roku był także korzystny dla Chin, które z *sóstego miejsca przesunęły się na trzeciego największego rozgrywającego w MFW, wyprzedzając Niemcy, Francję i Wielką Brytanię*³, co wiąże się z siłą ich

¹ <http://www.cnn.com/2010/BUSINESS/01/20/china.GDP.annual/index.html>. China GDP grows by 8.7 percent in 2009. CNN. 20.01.2010.

² http://www.china.org.cn/video/2009-04/02/content_17540900_2.htm. Hu Jintao: Obama agree to build positive Sino-US ties. 2.04.2009.

³ <http://www.pb.pl>. G20 chce końca wojny walutowej. Puls Biznesu. 25.10.2010.

głosu w Międzynarodowym Funduszu Walutowym (MFW), udziałem w jego finansowaniu i dostępie do pomocy. Tym samym głos Państwa Środka w sprawach światowych uległ wzmocnieniu.

Widać zatem, że wraz ze wzrostem potencjału ekonomicznego państwo chińskie przejawia coraz większe zainteresowanie i gotowość do stawienia czoła problemom regionalnym i globalnym. Sposób, w jaki Chiny poradziły sobie z bieżącym kryzysem gospodarczym obserwowano z dużą uwagą. Śmiałe działania, związane z inwestowaniem na rynku wewnętrznym oraz tworzenie nowych miejsc pracy i rozbudowa infrastruktury, wskazywały na zdolności państwa do sprostanania współczesnym wyzwaniom. Jednocześnie warto zwrócić uwagę, że były to decyzje celowe, podejmowane z wyprzedzeniem, na podstawie trafnych ocen.

Kryzys to wciąż wyzwanie dla Chin. Ekonomia jest bowiem silnie związana z kontaktami handlowymi oraz inwestycjami zagranicznymi. Problemy partnerów handlowych bezpośrednio wpływają na gospodarkę. Mimo oznak stabilizacji, wciąż istnieją dziedziny, które mogą stwarzać zagrożenia dla państwa chińskiego o możliwym długofalowym oddziaływaniu, jak na przykład: polityka monetarna, państwowa kontrola firm, centralnie kontrolowany system bankowy, wyzwania społeczne, problemy w zarządzaniu państwem i rosnące zanieczyszczenie środowiska⁴.

Jednym z czynników, który istotnie może zmienić tempo rozwoju Chin, jest bezpieczeństwo energetyczne i „głód” energii, występujący również w innych rozwijających się państwach. Dlatego w artykule dokonano oceny roli zasobów naturalnych Chin, w kontekście ambicji globalnych tego państwa, oraz ich znaczenia dla rozwoju gospo-

darki państwa, które już w 2011 roku może się stać drugą gospodarką globu.

Z punktu widzenia Chin dywersyfikacja źródeł surowców energetycznych to istotny czynnik, który jest rozpatrywany bardzo poważnie w kontekście potencjalnych zakłóceń dostaw. W przeszłości nie stanowiły one zagrożenia, obecnie jednak niestabilność dostaw z Bliskiego Wschodu i wrażliwość morskich szlaków komunikacyjnych na ataki piratów oraz potencjalną blokadę stanowią istotny aspekt ocen ryzyka. Tym samym poważnie potraktowano poszukiwania nowych źródeł dostaw surowców i dróg ich przesyłu oraz zacieśnienie kontaktów handlowych z obecnymi dostawcami.

Ponieważ Chiny przywiązują duże znaczenie do bezpieczeństwa energetycznego, w sposób naturalny zwróciły większą uwagę na państwa sąsiednie, które mają podobne problemy. W artykule skupiono uwagę na regionie geograficznie bardzo bliskim Chinom – Azji Centralnej, z którą łączą je wspólne wyzwania i granice. Problematyka bezpieczeństwa energetycznego Chin będzie więc rozpatrywana w relacji do państw Azji Centralnej na podstawie oceny kontaktów handlowych i możliwych kierunków współpracy. Odniesiemy się też do współpracy wojskowej Rosji i Chin, jako elementu stabilizującego sytuację w regionie, w kontekście niezakłóconego przepływu dostaw ropy naftowej i gazu. Forum tej współpracy jest Szanghajska Organizacja Współpracy (SOW)⁵, jako struktura sprzyjająca wielowymiarowemu, wspólnemu podejściu do zwalczania zagrożeń asymetrycznych i zapewnienia bezpieczeństwa źródeł i dróg przesyłu surowców energetycznych w regionie. Ponadto podjęto problematykę podatności morskich szlaków komunikacyjnych na zakłócenia ciągłości dostaw i minimalizowa-

---

⁴ W. Morrison: *China's Economic Conditions*. Waszyngton 2009, s. 15.

⁵ Członkowie SOW to: Chiny, Rosja, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan oraz Uzbekistan. Ponadto państwami o statusie obserwatorów są: Mongolia, Pakistan, Indie i Iran. Białoruś wystąpiła o status obserwatora.

Opracowanie autora

Rys. 1. Istniejące i planowane kierunki dostaw surowców energetycznych do Chin

nie tego zagrożenia poprzez budowę nowych rurociągów z Azji Centralnej i przez nią w kierunku Chin (rys. 1).

Na podstawie oceny tej problematyki wydaje się, że Chiny partycypują w zapewnieniu bezpieczeństwa w Azji Centralnej, realizując własną politykę, gdyż potrzebują surowców oraz połączeń lądowych z Bliskim Wschodem. Postawa taka wynika również ze świadomości konieczności wspólnego zwalczania zagrożeń asymetrycznych, które są wyzwaniem dla regionu, ale też – poprzez relacje etniczne i religijne – dla Chin. Jednocześnie, jest oczywiste, że dla Państwa Środka korzystna jest współpraca z Rosją i odwrotnie, gdyż razem kraje te są w stanie zapobiegać narastaniu wpływów Zachodu i USA w regionie oraz przeciwstawiać się tworzeniu jednobiegunowego porządku światowego. Azja Centralna to obszar zainteresowania obu państw, co oprócz korzyści,

stanowi też potencjalne źródło rozbieżnych interesów, jest również przesłanką rywalizacji.

Współpraca na rzecz stabilności energetycznej

Niezakłócony dostęp do surowców energetycznych to obecnie jeden z zasadniczych warunków kontynuacji rozwoju ekonomicznego każdego państwa, zwłaszcza Chin, ale też ważny element współzawodnictwa w osiągnięciu pożądanego stanu dostaw. Wynika to z faktu, że *polityczna niestabilność w krajach posiadających surowce energetyczne, manipulowanie cenami dostaw, ataki na infrastrukturę wydobywczą i transportową, konkurencja, jak też wypadki i katastrofy naturalne*⁶ to realne i duże zagrożenie dla rozwoju Państwa Środka. Tym bardziej że wzrost ekonomiczny ma bezpośredni związek z utrzymaniem wzrostu poziomu

⁶ S. N. Yadav: *India, China and Africa. New Partnership in Energy Security*. Nowe Delhi 2008, s. 3.

życia obywateli, zwłaszcza w słabiej rozwiniętej części centralnej i zachodniej. Jest też warunkiem koniecznym zachowania ciągłości obecnej formy rządów w sytuacji, gdy wymagania społeczeństwa rosną wraz ze zwiększaniem się roli Chin w świecie.

O ile przed 1993 rokiem Chiny były samowystarczalne w wypadku zapotrzebowania na ropę naftową, o tyle w ciągu zaledwie dziesięciu lat stały się drugim w świecie konsumentem i trzecim importerem tego surowca, gdyż *w latach 2000–2005 konsumpcja wzrosła o 60%, stanowiąc prawie połowę wzrostu światowej konsumpcji energii*⁷. Tak duże zapotrzebowanie na energię spowodowało, że politykę zagraniczną automatycznie podporządkowano właśnie bezpieczeństwu energetycznemu i potrzebom gospodarki, bezpośrednio oddziałując na rozwój ekonomiczny i politykę władz. Było to widoczne w odniesieniu do Ameryki Południowej, Bliskiego Wschodu, ale też Afryki, gdyż z tego kontynentu pochodzi około 33% importowanej przez Chiny ropy naftowej. W 2005 roku Chiny zużywały około 6,9 mln baryłek na dobę (*barrels per day – bpd*) ropy naftowej, w 2009 zużycie wzrosło do 8,2 mln bpd. Ocenia się, że w 2025 roku wyniesie 13,2 mln bpd. Jeśli produkcja wewnętrzna osiągnie planowane 4 mln bpd, to aż 9,2 mln bpd będzie pochodzić z importu⁸.

Rośnie również zapotrzebowanie na gaz, jako surowiec ekologicznie „czystszy”. Wymaga to zatem dywersyfikacji i stabilności dostaw, dlatego też współpraca jest podejmowana na kilku kierunkach: z Rosją, Azją Centralną, Kanadą, Ameryką Południową, Bliskim Wschodem oraz państwami Afryki.

Wyraża się ona wsparciem ekonomicznym pewnych regionów, współpracą polityczną, inwestycjami oraz podpisywaniem długoterminowych umów handlowych.

Obecnie duże znaczenie ma zwłaszcza współpraca z **Rosją**, która posiada ogromne złoża gazu oraz ósme co do zasobów pokłady ropy naftowej, kontroluje ważne rurociągi łączące Azję i Europę i tym samym oddziałuje bezpośrednio na bezpieczeństwo energetyczne państw Unii Europejskiej. Rosja to również dziewiąta potęga ekonomiczna świata, dysponująca technologiami potrzebnymi Chinom. Ważne znaczenie ma fakt, że infrastruktura rosyjska jest przestarzała i wymaga inwestycji, które Chiny mogą wspierać finansowo, wykorzystując największe w świecie rezerwy walutowe wynoszące ponad dwa biliony dolarów⁹. Inwestycje będą jednak podejmowane, jeśli Chiny będą miały pewność, że osiągną zakładane korzyści.

Współpraca państw nabrała tempa w 2001 roku, gdy prezydenci **Jiang Zemin** i **Władimir Putin** podpisali w Moskwie *Traktat o dobrym sąsiedztwie, przyjaźni i współpracy*. Uregulowano też spory graniczne, co stworzyło warunki do zbliżenia politycznego¹⁰. Problematyka surowców naturalnych była również przedmiotem rozmów międzyrządowych we wrześniu 2004 roku, gdy premier Chin **Wen Jiabao** zaferował Rosji *12 mld USD jako pożyczkę i subwencje celem przyspieszenia wydobycia ogromnych złóż ropy naftowej we Wschodniej Syberii*¹¹. Władze Rosji są jednocześnie świadome, że *jeśli systemy rurociągów gazowych i ropy naftowej do Chin zostaną wybudowane, to zakończy się rosyjski monopol*

---

⁷ Ibidem, s. 21.

⁸ Ibidem, s. 22.

⁹ <http://www.psz.pl/tekst-21746/Chinskie-rezerwy-walutowe-przekroczyly-2-bln-dol. A. Kobyłka: Chińskie rezerwy walutowe przekroczyły dwa biliony dolarów. 7.10.2009.>

¹⁰ C. F. Bergsten: *China, The Balance Sheet, What the World Needs to Know About the Emerging Superpower*. New York 2007, s. 121.

¹¹ M. J. Barry: *China Will Not Be a Superpower*. Toronto, 19.04.2006, s. 6.

na tranzyt surowców w regionie i zbalansowane relacje pomiędzy państwami w istotny sposób przesuną się na korzyść Chin¹². Może to spowodować konflikt interesów, jeśli chodzi o wpływy regionalne i dominację na rynku dostaw energii. Konsekwencje tego mogą mieć znaczenie długoterminowe, naruszać obecne relacje polityczne, ekonomiczne i militarne państw, a także potencjalnie spójność SOW.

Azja Centralna to region, ze względu na swe położenie, istotny z punktu widzenia Chin – dzielą ich granice lądowe. Zapewnia też bezpośrednie połączenie lądowe z Irakiem, Iranem oraz regionem Bliskiego Wschodu, co jest ważne dla polityki energetycznej. Dlatego też w chińskich planach zwiększenia dróg przesyłu kraje Azji Centralnej są ważnym elementem. Zwraca na to uwagę Chińska Krajowa Korporacja Naftowa (*Chinese National Petroleum Company* – CNPC) w czasie rozmów na temat rozbudowy i budowy połączeń rurociągowych. Chiny wspierają też państwa SOW finansowo. Przykładem jest udzielona im w połowie 2009 roku pożyczka w wysokości 10 mld USD na przezwycięzenie skutków kryzysu i stworzenie warunków do zainicjowania wspólnych projektów ekonomicznych¹³. Był to wyraźny sygnał o możliwościach państwa chińskiego i jego gotowości do udzielenia wsparcia, w razie potrzeby.

Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan i Uzbekistan to partnerzy nie tylko ekonomiczni. Wspólne uczestnictwo w SOW oznacza także współpracę polityczną oraz wojskową w zwalczaniu przeciwnika prowadzącego walkę asymetryczną w regionie przez orga-

nizowanie akcji terrorystycznych, separatystycznych oraz ekstremistycznych. Tak złożone uwarunkowania przyczyniają się do zbliżenia stanowisk w wielu kwestiach, a potęga ekonomiczna i wypłacalność Chin jest istotnym czynnikiem, który sprzyja kontynuacji i rozszerzaniu tego kierunku współdziałania.

Kazachstan to państwo o rosnącym znaczeniu na rynku dostaw ropy naftowej i gazu, z szacowanymi zasobami¹⁴ ropy naftowej w granicach 100–110 mld baryłek oraz gazu wielkości 3000 mld m³ (*billion cubic meters* – bcm); przewidywane rezerwy gazu to 5000 mld m³. Rząd planuje osiągnąć do 2015 roku wydobyć ropy na poziomie 3,5 mln bpd oraz 60–80 mld m³ gazu¹⁵. Co ważne, państwo to poszukuje możliwości dywersyfikacji dróg dostaw oraz zróżnicowania odbiorców, tak aby częściowo uniezależnić się od jednego partnera i uzyskać większą swobodę i lepsze warunki cenowe.

Współpraca Chin i Kazachstanu rozpoczęła się w 1997 roku i rozwija się dynamicznie, czego wyrazem jest rurociąg Kazachstan–Chiny (*Kazakhstan-China Crude Oil Pipeline*) oraz wysokość wzajemnych obrotów handlowych, które w 2008 roku osiągnęły poziom 17,55 mld USD. W związku z zakupem w sierpniu 2005 roku przez CNPC udziałów w PetroKazachstan, co było do tego czasu największym zakupem zagranicznym, kontakty gospodarcze znacznie się ożywiły. Warto zwrócić uwagę, że zwiększają się nie tylko kontakty gospodarcze, ale rośnie też zależność od Chin, które *poprzez przemysłane projekty, jak Aktobemunaigas, PetroKazakhstan, i Kazakhstan-China Pipeline*¹⁶, budują

¹² V. Paramanov, A. Stokov: *Economic Involvement of Russia and China in Central Asia*. Swindon 2007, s. 9–10.

¹³ <http://en.rian.ru/world/20090616/155263957.html>. *China to Grant \$10 bln Loan to SCO States to Overcome Crisis*. RIA Novosti. 16.06.2009.

¹⁴ http://almaty.trade.gov.pl/pl/Branza/article/detail,2383,Sektor_energetyczny_Republiki_Kazachstanu.9.10.2010.

¹⁵ http://www.dundee.ac.uk/cepmlp/journal/html/Vol17/Vol17_8.pdf. M. Ögütçü: *Kazakhstan's Expanding Cross-Border Gas Links. Implications for Europe, Russia, China and other CIS countries*. s. 1.

¹⁶ Z. Saurbek: *Kazakh-Chinese Energy Relations: Economic Pragmatism or Political Cooperation?* "The China and Eurasia Forum Quarterly" 2008, vol. 6, nr 1, s. 93.

wpływy w regionie, co pośrednio oddziaływa na relacje z Rosją, zwłaszcza że 80% eksportu ropy kazachskiej przechodzi przez jej obszar. W wypadku Kazachstanu trzeba pamiętać także, że dla sektora energetycznego Chin ważne są jego zasoby uranu.

Współpraca Chin z **Uzbekistanem** również znacznie się ożywiła, zwłaszcza po rozruchach w Andżanie w 2005 roku. Chiny uznały tę tragedię za atak terrorystyczny, jednocześnie krytycznie odniosły się do państw zachodnich, co spowodowało zwrot w polityce zagranicznej Uzbekistanu¹⁷. Od 2006 roku Chiny są bezpośrednio zaangażowane w międzynarodowe konsorcjum, w którego skład wchodzi Uzbekneftegaz, Lukoil, Petronas oraz Korea National Oil Corporation, dążące do eksploatacji złóż gazu i ropy naftowej Morza Aralskiego w basenie Ustyurt. CNPC z kolei rozpoczęła inwestycje w Uzbekistanie w 2006 roku podpisaniem w czerwcu umowy z Uzbekistan National Oil/Gas Group Corporation na wydobycie ropy naftowej i gazu w pięciu miejscach na powierzchni 34 tysięcy kilometrów kwadratowych. Prace wiertnicze napotykają jednak na liczne problemy¹⁸. CNPC to również główny dostawca sprzętu dla sektora wydobywczego.

Wymiana handlowa Chin i Uzbekistanu, w porównaniu z innymi państwami, jest relatywnie mała, zwłaszcza eksport do Chin jest niewielki (rys. 2). 1 i 2 maja 2010 roku Azjatycki Bank Rozwoju (Chiny są jednym z głównych udziałowców) oraz Uzbekistan podpisały porozumienia o udzieleniu przez bank pożyczek o łącznej wartości około 1,15 mld USD na projekty infrastrukturalne

i energetyczne, w tym na: budowę uzbekiego odcinka autostrady Chiny–Tadżykistan–Kirgistan–Uzbekistan–Turkmenistan/Kazachstan i Kaukaz (600 mln USD) w ramach korytarza CAREC 2 (*Central Asia Regional Economic Cooperation Transport Corridor 2*), budowę nowej elektrowni (350 mln USD), rozwój mikroprzedsiębiorczości (40 mln USD) oraz na realizację projektów związanych z oczyszczaniem i oszczędzaniem wody (150 mln USD).

Kirgistan, który graniczy z Chinami, od wielu lat zacieśnia z nimi współpracę ekonomiczną, warunkowaną wieloma czynnikami, takimi jak: rywalizacja Rosji, Chin i USA o wpływy, światowy kryzys oraz sytuacja społeczno-polityczna kraju. Generalnie bilans handlowy Kirgistanu i Chin jest niekorzystny dla pierwszego kraju, jednak w latach 1994–2008 obroty handlowe wzrosły ponad dziewięć razy. Ponadto Chiny realizują ponad 200 inwestycji na terenie Kirgistanu, w tym współuczestniczą w budowie fabryki cementu w Kizyl-Kija (91 mln USD), linii kolejowej Chiny–Kirgistan–Uzbekistan, autostrady, inwestują też w wyposażenie medyczne szpitali¹⁹. 7 kwietnia 2010 roku w wyniku gwałtownych wystąpień społecznych, na tle socjalnym i politycznym, odsunięto od władzy prezydenta **Kuraka Bakajewa**. Tym samym pozornie stabilny i podejmujący reformy reżim upadł. W efekcie powstał nowy rząd, popierany przez Rosję, co może mieć wpływ na rozwijającą się współpracę inwestycyjno-handlową z Chinami²⁰.

Tadżykistan, jeden z uboższych krajów regionu (najniższe PKB wśród byłych repu-

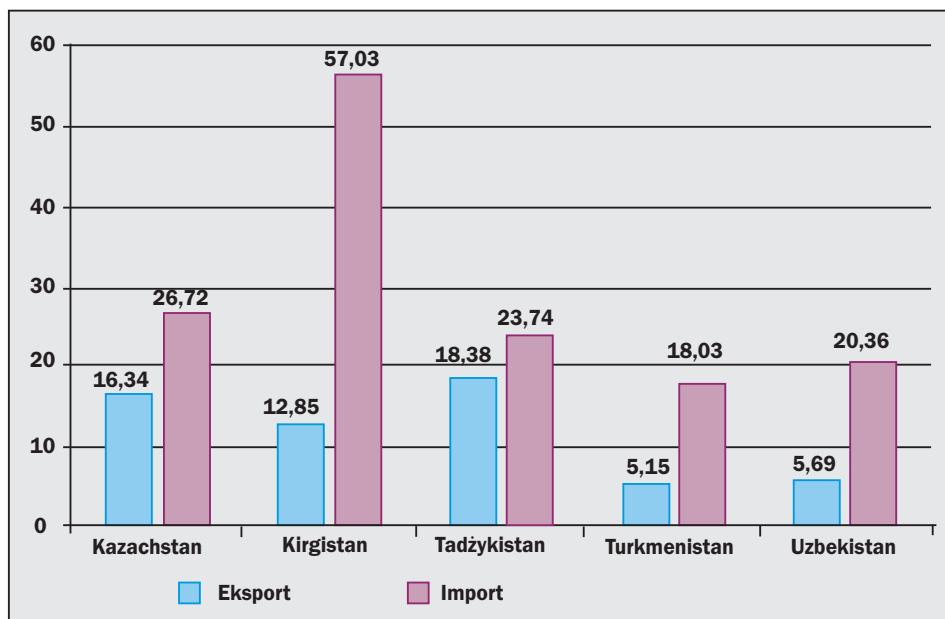
---

¹⁷ Rozruchy w Andżanie miały miejsce w maju 2005 r., w konsekwencji siły bezpieczeństwa użyły siły i strzelały do protestujących. SOW określiła je jako spisek terrorystyczny. Por.: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/4550845.stm>. *How the Andijan killings unfolded*. BBC News, 17.05.2005.

¹⁸ <http://www.cnpc.com.cn/eng/cnpcworldwide/euro-asia/Uzbekistan/>. 25.10.2010.

¹⁹ http://www.mert.kg/index.php?option=com_ashimkan&view=article&article=67&Itemid=52. Ministerstwo Rozwoju Gospodarki Kirgistanu. 19.10.2010.

²⁰ M. Matusiak: *Przewrót w Kirgistanie*. „Tydzień na Wschodzie” 2010 nr 14.

Na podstawie: https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/region/region_cas.html. The World Factbook

Rys. 2. Wymiana handlowa państw Azji Centralnej z Chinami w 2009 roku (w procentach)

blikradzieckich), także graniczący z Chinami, podejmuje z nimi współpracę inwestycyjno-handlową. Bilans handlowy obu państw jest zrównoważony. Tadżykistan eksportuje do Chin energię elektryczną, bawełnę, owoce, importuje z kolei produkty naftowe, maszyny i urządzenia oraz środki spożywcze. W czerwcu 2010 roku, po wizycie delegacji chińskiej, rząd tadżycki ogłosił, że Chiny chcą w ciągu trzech lat zainwestować w Tadżykistanie miliard USD. Zgodnie ze wstępnymi porozumieniami, inwestycje mają obejmować: hydroelektrownię Nurobad-1 o mocy 350 MW (560 mln USD), elektrociepłownię w Duszanbe o mocy 200 MW (400 mln USD) oraz modernizację linii wysokiego napięcia wraz z drogą Duszanbe–Dangara (112 mln USD). Porozumienia te mają ogromne znaczenie dla kraju tak ubo-

giego, jak Tadżykistan, a Chiny dzięki inwestycjom ekonomicznym, wzmacniają swoją pozycję w regionie. Ponadto w ramach walki z kryzysem, Chiny udzieliły Tadżykistanowi 9 mln USD bezzwrotnej pomocy finansowej.

Druga połowa 2010 roku przyniosła w Tadżykistanie falę starć zbrojnych między siłami rządowymi a oddziałami byłych komendantów polowych związanych z radykałami muzułmańskimi. Stwarza to przesłanki destabilizacji kraju, a nawet wojny domowej. Może to również zachwiać rozwijającą się współpracą z sąsiednimi Chinami²¹.

Turkmenistan nie jest członkiem Szanghajskiej Organizacji Współpracy, obserwuje jednak jej rozwój i współpracę w jej ramach, jednocześnie nawiązuje relacje handlowe ze wszystkimi jej członkami. Z punktu widze-

²¹ K. Strachota: *Tadżykistan na progu wojny domowej*. „Tydzień na Wschodzie” 2010 nr 31.

nia Chin, wartością tego kraju są, podobnie jak w wypadku innych państw Azji Centralnej, złoża surowców naturalnych i bezpośrednie połączenie lądowe. Turkmenistan posiada czwarte, co do wielkości, złoża gazu w świecie. Sprawia to, że surowiec ten jest najważniejszym elementem gospodarki kraju. Do 2009 roku był on transportowany do odbiorców głównie przez rosyjski Gazprom. Dyskusje na temat cen gazu w 2006 roku udowodniły, że Turkmenistan nie jest w pełni zadowolony z tej współpracy. Dywersyfikacji dróg przesyłu sprzyja zatem gazociąg Turkmenistan–Chiny, który ma duże znaczenie gospodarcze dla państw regionu, szczególnie w wymiarze odbiorcy alternatywnego wobec Rosji²². Co ważne, Chiny są partnerem, który nie warunkuje współpracy, w przeciwieństwie do państw zachodnich i USA, od wdrażania demokracji, reform ekonomicznych itp. Współpraca jest oparta na wymianie handlowej, bez ingerowania w sprawy wewnętrzne.

Przykładem konfliktu w eksporcie gazu i ustalania cen była, między innymi, przerwa w dostawach gazu przez Gazprom w kwietniu 2009 roku, gdy doszło do eksplozji rurociągu. Spowodowało to znaczne straty sięgające około miliarda USD miesięcznie. Obie strony oskarżały się o spowodowanie tego incydentu²³ co wskazywało na brak pełnego zaufania.

W kontekście dostaw surowców w ramach współpracy państw Szanghajskiej Organizacji Współpracy, duże znaczenie ma koncepcja **klubu energetycznego**. Została ona przedstawiona przez prezydenta Federacji Rosyjskiej na szczycie SOW w czerwcu

2006 roku. Celem była koordynacja strategii wytwarzania, handlu i zużycia surowców naturalnych przez państwa członkowskie²⁴. Aprobata uczestników szczytu zainicjowała prace nad projektem koncepcji przedstawionym w Moskwie w czerwcu 2007 roku. Brak poparcia Uzbekistanu spowodował jednak spowolnienie prac. Koncepcja powróciła na szczycie SOW w Biszkeku w 2007 roku. Następnie premier **Władimir Putin**, w trakcie forum w Pekinie w październiku 2009 roku, podkreślił, że *surowce energetyczne tradycyjnie odgrywają kluczową rolę w skali globalnej, co skłania do przypomnienia propozycji rosyjskiej na temat ustanowienia stałego mechanizmu dialogu w tej materii, klubu lub forum energetycznego SOW*²⁵. Obecnie trwają rozmowy i uzgodnienia, co może doprowadzić do wdrożenia projektu.

Powstanie klubu przyczyniłoby się do zacieśnienia relacji ekonomicznych państw SOW, wpłynęłoby jednocześnie na wzrost znaczenia Rosji i Chin, jako dostawców i odbiorców surowców, ale też zwiększyło ich wpływ na rynek energetyczny w skali światowej, a z pewnością w skali Eurazji. W rozmowach biorą udział przedstawiciele państw obserwatorów: Indii, Iranu, Mongolii i Pakistanu, jak również Iraku. Tym samym grono dostawców, odbiorców i państw tranzytowych może się istotnie zwiększyć (*rys. 3*).

Powstanie klubu to również potencjalna możliwość utworzenia lepszych połączeń lądowych dla transferu gazu i ropy z rejonu Bliskiego Wschodu, zwłaszcza z Iranu, Iraku i Arabii Saudyjskiej. Obecnie Iran znajduje

---

²² A. Jarosiewicz: *Gazociąg Turkmenistan–Chiny znacząco wzmacnia pozycję Chin w Azji Centralnej*. „Tydzień na Wschodzie” 2009 nr 43.

²³ http://www.articlealley.com/article_1395438_19.html. J. Vasava: *China Frees Turkmenistan From the Diktats of Gazprom*. Article Alley. 13.02.2010.

²⁴ <http://www.premier.gov.ru/eng/visits/world/6079/info/2281/>. *Energy Club of Shanghai Cooperation Organization (SCO)*. October 2008.

²⁵ <http://en.rian.ru/russia/20091014/156460382.html>. *Putin Pushes SCO Countries to Form Energy Forum*. RIA Novosti, 14.10.2009.

Źródło: <http://www.pipelineandgastechology.com/Construction/ForecastsReviews/item56787.php>. China maintains pipeline momentum. „PipeLine and Gas Technology”, 1.03.2010.

Rys. 3. Istniejące i planowane rurociągi w Chinach

się w złożonej sytuacji, gdyż dyrektywa *Executive Order 12959 – Zakaz wybranych transakcji w odniesieniu do Iranu*, podpisana przez prezydenta USA w 1995 roku i odnowiona w marcu 2009 roku, nakłada embargo na firmy amerykańskie, które podejmą współpracę z Iranem, co automatycznie stwarza większe możliwości dla firm chińskich. Iran posiada zasoby ropy naftowej szacowane na 125 mld baryłek

i możliwość zwiększenia wydobycia do poziomu 4–7 milionów bpd, które mogą zopatrzyć rurociągi biegnące przez Azję Centralną do Chin²⁶.

Projekt Sinopec, dotyczący zakupu 250 milionów ton gazu płynnego (*Liquefied Natural Gas – LNG*) przez trzydzieści lat, to kolejny ważny sygnał o zainteresowaniu tym regionem²⁷. Zwiększa się też współpraca z Arabią Saudyjską,

²⁶ C. Hurst: *China's Global Quest for Energy*. Washington 2007, s. 7.

²⁷ S. N. Yadav: *India, China and Africa...*, s. 26.

która w relacjach dwustronnych osiągnie, według szacunków, poziom około 40 mld USD. Dodatkowo British Petroleum i CNPC podpisały porozumienie dotyczące eksploatacji pola naftowego Rumaila w Iraku. Zawiera ono około 15% irackich zasobów ropy naftowej, czyli około 17 miliardów baryłek²⁸. Takie perspektywy rozwoju współpracy z regionem to korzystny i opłacalny projekt dla wszystkich stron, zwłaszcza dla Chin, zmniejszający uzależnienie od dróg morskich, ale też innych dostawców, na przykład Rosji.

Chiny są aktywnie zaangażowane w współpracę ekonomiczną w Azji Centralnej. Zwiększa to systematycznie ich rolę w tym regionie. Są one atrakcyjnym i wiarygodnym partnerem dla wszystkich czterech państw. Oprócz dużych możliwości związanych z inwestowaniem kapitału, rosnącego znaczenia politycznego, dzielą one też wspólne obawy w dziedzinie bezpieczeństwa, co sprzyja zbliżeniu stanowisk. Bezpieczeństwo państw regionu jest warunkiem koniecznym, aby współpraca mogła być kontynuowana.

Chiny, Rosja i państwa Azji Centralnej wykorzystują organizację do osiągnięcia bezpieczeństwa energetycznego i stworzenia spójnego rynku. Chiny wyraźnie dostrzegają zalety Azji Centralnej jako partnera, dlatego też chętnie inwestują w tym regionie, wspierają stabilność rządów, co wzmacnia również ich bezpieczeństwo. Mają też pełną świadomość, że swoje interesy ma tam Rosja, zdają sobie sprawę z zainteresowania USA, Indii oraz Unii

Europejskiej współpracą gospodarczą z regionem.

Bezpieczeństwo w granicach Szanghajskiej Organizacji Współpracy

Azja Centralna to region bardzo zróżnicowany pod wieloma względami, co powoduje różnorodne zagrożenia, jeśli chodzi o jego stabilność i bezpieczeństwo. Łączy się to ściśle z sytuacją wewnętrzną głównych państw SOW, na którą wpływa, między innymi, obecność mniejszości narodowych. Destabilizacja w regionie może spowodować wzrost zagrożeń dla Chin i Rosji. Dlatego też zapewnienie ciągłości władzy i stabilnego bezpieczeństwa ma istotne znaczenie dla wszystkich krajów związanych z organizacją. W efekcie państwa wspierają się politycznie i współpracują ekonomicznie. Ważna jest jednak również współpraca wojskowa, która wyraża się prowadzeniem ćwiczeń ukierunkowanych na zwalczanie potencjalnych zagrożeń, wymianę informacji i prezentowanie wspólnej, zdecydowanej postawy.

Początkowo w ramach SOW prowadzono ćwiczenia dwustronne, na przykład: „Exercise-01”²⁹ w 2002 roku czy „Coalition-2003”³⁰ w 2003 roku, o małej skali i ograniczonym zasięgu terytorialnym. Jednak ćwiczenia pod kryptonimem „Peace Mission”, prowadzone na obszarze państw SOW z ogromnym rozmachem i w które zaangażowano duże siły, zwróciły uwagę polityków i opinii publicznej, ponieważ były pokazem, między innymi, bezpośredniej współpracy wojskowej Chin i Rosji (*tab.*). Były także swobodną deklaracją, że w strategicznej przestrzeni

---

²⁸ <http://english.peopledaily.com.cn/90001/90777/90854/6802735.html>. Iraq seals oil deal with BP, CNPC. "China Daily", 4.11.2009.

²⁹ <http://english.pladaily.com.cn/>. Major PLA - related joint anti-terror military trainings. Agencja Informacyjna Xinhua, "PLA Daily", 22.12.2007.

³⁰ <http://english.pladaily.com.cn/>. Liang Yongli, Du Xianzhou: Coalition-2003: a successful joint anti-terrorism maneuver, "PLA Daily", 14.08.2003.

Tabela. Ćwiczenia wojskowe „Peace Mission” w ramach Szanghajskiej Organizacji Współpracy

Kryptonim	Czas	Miejsce	Uczestnicy	Liczba uczestników
„Peace Mission 2005”	18–26.08.2005	Władywostok, Rosja; prowincja Szantung, Chiny; Morze Żółte	Chiny, Rosja	Ok. 10 000 żołnierzy
„Peace Mission 2007”	9–17.08.2007	Urumczy, Region Autonomiczny Sinkiang, Chiny; obwód Czelabiński, Okręg Wojskowy Wołga–Ural, Rosja	Chiny, Rosja, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Uzbekistan	Ok. 6500 żołnierzy i funkcjonariuszy
„Peace Mission 2009”	22–26.07.2009	Taonan, prowincja Jilin, Chiny; Chabarowski, Kraj Chabarowski, Rosja	Chiny, Rosja	Ok. 2600 żołnierzy i funkcjonariuszy
„Peace Mission 2010”	9–25.09.2010	Kazachstan	Chiny, Rosja, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan	Ok. 5000 żołnierzy i funkcjonariuszy

Źródło: <http://www.mil.ru/eng/>; <http://www.sectso.org/>; <http://www.bjreview.com.cn/>. Yan Wei: *Partnership in security*. „Beijing Review”, 2.08.2007; M. de Haas: *The “Peace Mission 2007” Exercises: the Shanghai Cooperation Organisation Advances*. Defence Academy of the United Kingdom, Advanced Research and Assessment Group, September 2007, s. 12; <http://english.people.com.cn/>. Interview: *“Peace Mission 2010” – Strategic action fighting terrorism*. People’s Daily Online, 17.09.2010.

Azji Centralnej nie ma „próżni”, która wymagałaby wypełnienia przez organizację bezpieczeństwa pochodzącą spoza tego regionu³¹. Ponadto zaakcentowano dobre relacje rosyjsko-chińskie oraz pokazano efektywną współpracę państw członków SOW w dziedzinie bezpieczeństwa. Jednocześnie, podczas ćwiczeń, zarówno przedstawiciele Chin, jak i Rosji, wielokrotnie oświadczyli, że Szanghajska Organizacja Współpracy nie jest sojuszem wojskowym skierowanym przeciw innym państwom lub paktom. Podkreślono to w deklaracjach szefów sztabów generalnych: Chińskiej Armii Ludowo-Wyzwoleńczej – generała **Liang Guanglie** oraz Sił Zbrojnych

Federacji Rosyjskiej – generała **Jurija Bałujewskiego**, na przykład podczas podsumowania ćwiczeń „Peace Mission 2007” i kolejnych.

Pierwsze rosyjsko-chińskie ćwiczenia pod kryptonimem „Peace Mission” odbyły się w sierpniu 2005 roku we Władywostoku, w chińskiej prowincji Szantung i na Morzu Żółtym. W ich trakcie użyto lotnictwa strategicznego oraz pocisków manewrujących³²; uczestniczyło w nich około 10 tysięcy żołnierzy wszystkich rodzajów sił zbrojnych, z czego ponad 8 tysięcy pochodziło z Chin. Celem było doskonalenie współdziałania pododdziałów, wypracowanie wspólnych

³¹ <http://japanfocus.org/products/details/2494>. M. K. Bhadrakumar: *Shanghai Cooperation Organization Primed and Ready to Fire: Toward a Regional and Global Realignment?* „Japan Focus”, 10.08.2007.

³² Sun Shangwu, Wu Zhiyi: *First joint drill with Russia launched*. „China Daily”, 19.08.2005.

procedur działania i koordynacja wysiłków w zwalczaniu *międzynarodowego terroryzmu, ekstremizmu i separatyzmu oraz nowych wyzwań i zagrożeń*. Podkreślano, że *ćwiczenia nie są skierowane, nie naruszają interesów oraz nie stanowią zagrożenia dla żadnego trzeciego państwa oraz nie są ukierunkowane na budowanie bloku militarnego*³³. Rodzaj i ilość zaangażowanych sił wykraczały jednak poza deklarowane cele ćwiczeń, gdyż odpowiednio wyszkolone i wyposażone siły są bardziej przydatne do operacji antyterrorystycznych. Użycie wozów bojowych, czołgów, niszczycieli, okrętów podwodnych, bombowców strategicznych (*Tu-22MZ, Tu-95MS*), samolotów wczesnego ostrzegania i dowodzenia (*Il-76, A-50*), wskazywało na doskonalenie współdziałania i koordynacji działań operacyjnych w kontekście konwencjonalnych operacji wojskowych³⁴.

Ćwiczenia „Peace Mission 2007” odbyły się w sierpniu 2007 roku w Urumczy, stolicy chińskiego Regionu Autonomicznego Sinkiang, oraz w Czelabińsku, w rosyjskim Okręgu Wojskowym Wołga–Ural. Ich cel obejmował *zademonstrowanie determinacji państw członkowskich SOW w walce z „trzema siłami zła”, jak też wspólnego pragnienia zapewnienia bezpieczeństwa i stabilności w regionie oraz pobudzania równoczesnego rozwoju i dobrobytu*³⁵. Wskazano też na gotowość zapewnienia stabilizacji w *strategicznej przestrzeni Azji Centralnej*, bez potrzeby angażowania organizacji bezpieczeństwa spoza regionu³⁶. W związku z tym

doskonalono możliwości przemieszczania sił w ramach regionu, koordynację operacji połączonych oraz testowano i prezentowano nowe technologie. Ćwiczenia obserwowali prezydenci wszystkich państw członków Szanghajskiej Organizacji Współpracy, którzy po zakończeniu szczytu w Biszkeku³⁷, demonstrowali poparcie polityczne dla walki z „siłami zła”³⁸.

W ćwiczeniach po raz pierwszy brały udział kontyngenty wojskowe ze wszystkich państw SOW, w sumie ponad 6500 żołnierzy³⁹. Mimo że kraje Azji Centralnej skierowały niewielkie siły, to zaprezentowały poparcie dla celów manewrów i gotowość do współdziałania w ramach Szanghajskiej Organizacji Współpracy. Charakter ćwiczeń „Peace Mission 2007” był mniej ofensywny, nie angażowano bombowców strategicznych, okrętów wojennych i czołgów – były to ćwiczenia *typowo antyterrorystyczne*⁴⁰. Brali w nich udział, między innymi, żołnierze rosyjskich sił bezpieczeństwa wewnętrznego, w tym Straży Granicznej, ministerstwa spraw wewnętrznych, policji specjalnej (OMON).

Kolejne ćwiczenia z cyklu „Peace Mission” zorganizowano w lipcu 2009 roku w Chabarowsku, stolicy Kraju Chabarowskiego, oraz na chińskim poligonie Taonan w północno-wschodniej prowincji Jilin. Udział w nich wzięło około 2600 żołnierzy chińskich i rosyjskich, zaangażowano ponad 300 sztuk sprzętu wojskowego, około 60 samolotów i śmigłowców. Ze względu na specyficzność przeciwnika akcentowano, że *działania terrorystyczne różnią się w zależności od kraju*

³³ Ibidem.

³⁴ *Fissures in the Force: Multilateral Co-Operation Can Only Go So Far*. „Jane's Intelligence Review”, 1.06.2007, s. 4.

³⁵ M. Haas: *The “Peace Mission 2007” Exercises: the Shanghai Cooperation Organisation Advances*. Shrirenham 2007, s. 2.

³⁶ M. K. Bhadrakumar: *Shanghai Cooperation Organization...*

³⁷ <http://www.sectsko.org/>; <http://www.scosummit2007.org/>. Deklaracja ze szczytu w Biszkeku.

³⁸ *Hu's visit to C. Asia, Russia fruitful*. Agencja Informacyjna Xinhua, „China Daily”, 29.08.2007.

³⁹ Do ćwiczeń skierowano żołnierzy: 4700 z Rosji, 1600 z Chin, z Kazachstanu i Tadżykistanu po 100 żołnierzy, 30 z Kirgistanu oraz 15 oficerów sztabowych z Uzbekistanu. Le Tian: *Joint drill enters the final phase*. China Daily, 17.08.2007, s. 2.

⁴⁰ <http://www.arba.ru/news/2588>. V. Litovkin: *Kitajskaja armija razvertyvaetsja na territorii Rossii*. „Nezavisimoe voennoe Obozrenie”, 3.08.2007, nr 25, s. 3.

Fot. 1. Ćwiczenia „Peace Mission 2009” (<http://eng.mod.gov.cn>)

lub regionu. Mogą mieć dużą skalę, tak jak w Czeczenii, lub też mogą to być pojedyncze operacje, jak zamachy samobójcze czy ładunki przydrożne. Dlatego też powinny być dostosowane do możliwości stawienia czoła różnorodnym zagrożeniom⁴¹. W związku z tym zasadniczym celem ćwiczeń nie było prowadzenie działań obronnych i zaczepnych czy też mobilnych, ale okrążenie i schwytnie nieprzygotowanych na szybką odpowiedź terrorystów, zaś przygotowania, scenariusz i przebieg ćwiczeń wskazały na ich antyterrorystyczną naturę⁴². Scenariusz zakładał, że terroryści dążyli do zbrojnego powołania niezależnego rządu w rejonie miasta

Kunshan⁴³. W odpowiedzi podjęto rozmowy pokojowe, jednocześnie rozpoczęto planowanie operacji wojskowej.

Ćwiczenia „Peace Mission 2009” były kontynuacją przeciwdziałania aktywności organizacji terrorystycznych i separatystycznych w regionie. Były też sygnałem gotowości Chin i Rosji, przy wsparciu innych państw SOW, do podjęcia wspólnych, zdecydowanych działań, by się im przeciwstawić. Dla Chin miały one większe znaczenie polityczne niż wojskowe, dlatego wskazano zamiar kontynuacji cyklu z Rosją, jak też w ramach SOW⁴⁴. Ćwiczenia były też elementem wzajemnej analizy wyszkolenia sił zbrojnych⁴⁵.

⁴¹ <http://english.sina.com/china/p/2009/0722/257532.html>. Sino-Russian Drill a Warning to Terrorists. „China Daily”, 22.07.2009. Opinia profesora Ouyang Wei z Uniwersytetu Obrony Narodowej PLA.

⁴² Ibidem.

⁴³ Wybór nazwy miasta miał znaczenie symboliczne. Kunshan to miasto w regionie Suzhou, w pobliżu Szanghaju, które od 2006 r. lokalnie jest nazywane małym Taipei, ze względu na napływ biznesu z Tajwanu.

⁴⁴ <http://www.mil.ru/info/1069/details/index.shtml?id=65211>. Sovmestnoe učenje RF i KNR „Mirnaja missija-2009” impet bol'she političeskoe, čem voennoe značenie – načal'nik Genštaba NOAK. „Novosti Suhoputnyh Vojsk”, 24.07.2009.

⁴⁵ Generał Wiktor Sewostianow, zastępca dowódcy 4 Dowództwa Sił Powietrznych Rosji, zauważył, że piloci chińscy nie wykonywali tych samych zadań z użyciem broni precyzyjnej w trudnych warunkach pogodowych (niski pułap chmur) co piloci rosyjscy. Mogło to świadczyć o poziomie ich wyszkolenia. <http://www.mil.ru/info/1069/details/index.shtml?id=65211>. Rossijske letčiki na učenijah v KNR, v ot ličie ot kitajskich, vslo složnyh pogodnyh uslovijah primenili vysokotočnoe o oružie po celjam. „Novosti Suhoputnyh Vojsk”, 24.07.2009.

Można się było spotkać z opiniami, że dla strony chińskiej jednym z ich celów *jest poznanie naszych (rosyjskich) silnych i słabych stron na wypadek, gdybyśmy w przyszłości stali się przeciwnikami. A wykluczyć tego nie można, gdyż Chiny spoglądają na nasze dalekowschodnie terytoria*⁴⁶.

Kontynuacja cyklu ćwiczeń nastąpiła dość szybko. „**Peace Mission 2010**” prowadzono w Kazachstanie na poligonie Matybulak od 9 do 25 września 2010 roku z udziałem około pięciu tysięcy żołnierzy z Chin, Kazachstanu, Kirgistanu, Rosji i Tadżykistanu. Uzbekistan zmanifestował niezależność, być może spowodowaną sporem z Tadżykistanem o zasoby wody⁴⁷, zresztą już uprzednio wpłynął on na spowolnienie prac nad koncepcją klubu energetycznego. O ile poprzednie ćwiczenia charakteryzowały się zmniejszaniem liczby żołnierzy i sprzętu, o tyle w 2010 roku liczby te wyraźnie wzrosły.

Należy zauważyć, że wpływ na termin manewrów mogły mieć wydarzenia w regionie w 2010 roku. Koalicja antyterrorystyczna stanęła na rozdrożu, gdyż wobec braku wyraźnych postępów w prowadzonej przez nią operacji, niektóre państwa zgłosiły zamiar wycofania się z niej. Może to stawiać pod znakiem zapytania stabilizację w regionie i spowodować zwiększenie aktywności ruchów separatystycznych i organizacji radykalnych. To z kolei stanowi bezpośrednie zagrożenie dla Azji Centralnej i pośrednio dla Rosji i Chin. Ponadto powódź w lipcu 2010

roku w Pakistanie osłabiła to państwo pod wieloma względami. Oprócz klęski humanitarnej, poważnym wyzwaniem okazały się problemy ekonomiczne i polityczne. Radykalne ugrupowania, na przykład: Jaish-e-Mohammed, Lashkar-e-Toiba czy Harkat-ul-Jihad-al-Islami, niosące ludności obszarów dotkniętych klęską pomoc, dążyły do naruszenia wiarygodności rządu⁴⁸. Ponownie pojawiło się hasło utworzenia państwa Pasztunów – Pasztunistanu. Skierowanie 60 tysięcy żołnierzy do zwalczania skutków powodzi zwiększyło swobodę działania rebeliantów. Ponadto kryzys w Kirgistanie pokazał państwom SOW, że stabilizacja to stan bardzo kruchy, co było widać w zainteresowaniu organizacji sytuacją i w oficjalnych oświadczeniach⁴⁹.

„Peace Mission 2010” i zwiększona obecność wojskowa wyraźnie miały pokazać gotowość państw SOW do zapewnienia bezpieczeństwa Azji Centralnej, jak też do zdecydowanej odpowiedzi w razie wzrostu aktywności „trzech sił zła”. Przy czym ponownie akcentowano, że nie jest potrzebny w tym udział państw i organizacji spoza regionu. Należy też zauważyć, że na szczycie SOW w Taszkencie w 2010 roku, po raz pierwszy przyjęto *podstawy prawne do wstąpienia nowych członków, tym samym otwierając drogę dla niektórych państw azjatyckich do przyłączenia się do organizacji*⁵⁰. Ćwiczenia pokazały więc silną organizację, gotową do współpracy z państwami o statusie obserwatora.

---

⁴⁶ <http://www.pravda.ru/world/asia/foreast/20-07-2009/317717-maneurs-0/>. Opinia Aleksandra Chramczichina, eksperta Instytutu Analiz Politycznych i Wojskowych w Moskwie: S. Balmasov: *Rossijsko-kitajskaja „voennaja škola”*. „Pravda”, 20.07.2009.

⁴⁷ http://www.chinadaily.com.cn/cndy/2010-06/12/content_9968565.htm. Wu Jiao, Li Xiaokun: *SCO agrees deal to expand*. China Daily, 12.06.2010.

⁴⁸ <http://www.iiss.org/publications/strategic-comments/past-issues/volume-16-2010/september/>. Pakistan's floods: broader implications.

⁴⁹ <http://www.sectesco.org/EN/>. *Statement of Shanghai Cooperation Organization in connection with events in southern Kyrgyzstan*. 20.06.2010; *Statement by SCO Secretariat on constitutional referendum and formation of new government in Kyrgyzstan*, 21.07.2010.

⁵⁰ Wu Jiao, Li Xiaokun: *SCO agrees deal to expand...*

Fot. 2. W ćwiczeniach „Peace Mission 2009” wzięło udział około 1300 żołnierzy chińskich (fot. US DoD)

Scenariusz „Peace Mission 2010” był również ostrzeżeniem przed popieraniem organizacji, które dążą do zmiany sytuacji w państwach regionu. Zakładał, że „Niebiescy” – międzynarodowa organizacja terrorystyczna, prowadzą działania polityczne i wojskowe na terytorium państwa „A” w Azji Centralnej. Wspiera ich państwo „N”, gdzie w wyniku przewrotu doszedł do władzy nowy rząd⁵¹. „N”, przez wspieranie „Niebieskich”, dąży do rozszerzenia strefy wpływów na Azję Centralną. „Niebiescy”, wykorzystując obozy szkoleniowe, lotniska, wsparcie logistyczne, rozpoczęli działania zbrojne. Wobec nieskutecznych działań dyplomatycznych, politycznych, ekonomicznych i wojskowych „A”, wdarli się na głębokość około 50 kilo-

metrów w głąb jego terytorium. Państwo „A” zwróciło się o pomoc do SOW, która po przyjęciu rezolucji Organizacji Narodów Zjednoczonych zdecydowała o wsparciu „A” w odtworzeniu granic państwa. Wielonarodowe połączone siły zadaniowe, utworzone z kontyngentów państw SOW, z powodzeniem osiągnęły wyznaczone cele wojskowe⁵². Scenariusz był zatem sygnałem jedności i zdecydowania w walce z organizacjami separatystycznymi, terrorystycznymi i ekstremistycznymi, ale też ze wszystkimi państwami, które takie ruchy zdecydowałyby się wspierać.

Ćwiczenia, o celach podobnych do dotychczasowych, będą kontynuowane w przyszłości. Będą służyć wspieraniu bezpieczeństwa

⁵¹ http://www.redstar.ru/2010/09/24_09/1_01.html. O. Gorupaj: *Edinym frotom protiv terroristov*. Red Star, Online edition, 24.09.2010.

⁵² http://www.redstar.ru/2010/09/25_09/1_01.html. O. Gorupaj: *Odna na vceh pobeda*. Red Star, Online edition, 25.09.2010.

regionu i przyczyniać się do niezakłóconej współpracy gospodarczej. Wspólne manewry wojskowe, ale też wsparcie szkoleniowe, wymiana informacji oraz sprzedaż broni i wyposażenia wpływają korzystnie na zacieśnienie kontaktów. Co istotne, w realizacji zadań bojowych w etapie końcowym ćwiczeń zasadniczą rolę odgrywały zawsze pododdziały Chin i Rosji. Wskazywało to na gotowość tych państw do przyjęcia roli wiodącej w zwalczaniu zaistniałych zagrożeń. Przez swoją zdecydowaną postawę zapewniają one państwom Azji Centralnej poczucie bezpieczeństwa oraz możliwość skoncentrowania się na zagrożeniach wewnętrznych. Budują również przekonanie, że w razie eskalacji zagrożeń, państwa te znajdą wsparcie w organizacji, bez ingerowania w ich sprawy wewnętrzne.

Szanghajska Organizacja Współpracy nie posiada stałych sił reagowania, dlatego też zgoda państw na wydzielenie sił pod jej egidą będzie elementem koniecznym do podjęcia działań. W tym wypadku SOW konkuruje z Organizacją Układu o Bezpieczeństwo Zbiorowym (OUBZ)⁵³, która dysponuje takimi siłami i ma zbieżne z SOW interesy w regionie.

Dywersyfikacja dróg przesyłu surowców

Oprócz zapewnienia bezpieczeństwa i rozwijania współpracy gospodarczej, Chiny przywiązują dużą uwagę do przebiegu i rozwoju sieci rurociągów w regionie. Zwłaszcza, iż się szacuje, że *obecnie import z Bliskiego*

*Wschodu stanowi 58%, a do 2015 r. może wzrosnąć do 70%*⁵⁴ całości ich potrzeb. Dlatego też morskie linie komunikacyjne mają duże znaczenie dla kontynuacji dostaw, przede wszystkim Cieśnina Malakka. Są one *autostradami morskimi dla przesyłu olbrzymich ilości towarów, które mają decydujące znaczenie nie tylko dla rozwoju Azji Południowo-Wschodniej, ale też dla całego regionu Azji i Pacyfiku*⁵⁵. Cieśniny Malakka i Singapurska to bardzo wrażliwy punkt szlaków morskich łączących ocean Indyjski i Spokojny⁵⁶, gdzie przepływa rocznie 50 tysięcy statków, w tym 40–50 tankowców dziennie⁵⁷. Dostarczają one 80% ropy naftowej do Chin, Japonii i Korei Południowej i jest to akwen relatywnie spokojny, gdyż nawet piractwo nie stanowi obecnie poważnego zagrożenia.

Tak duże znaczenie tych dróg transportu to oprócz zalet również zagrożenia. Tym bardziej że skutki wstrzymania dostaw surowców dla gospodarki chińskiej, ale też, na przykład, Japonii, Korei Południowej, Tajwanu, byłyby natychmiastowe. Należy podkreślić, że chińska marynarka wojenna jest wciąż zorientowana na obronę wód przybrzeżnych i mimo że jest intensywnie modernizowana, to upłynie wiele lat zanim uzyska pełne możliwości operacyjne na innych obszarach. Admirał **Gary Roughead** (US Navy) wskazuje, że budowanie zdolności to nie tylko kwestia posiadania lotniskowca i kupienia samolotów, to problem bardziej złożony i wymagający czasu⁵⁸. Projekty nowoczesnych okrętów wojennych, w tym

⁵³ Ang. *Collective Security Treaty Organization* (CSTO); ros. *Organizacija Dogovora o Kollektivnoj Bezopastosti* (ODKB). Powszechna jest też nazwa Układ Taszkiencki. Oficjalnym językiem jest język rosyjski.

⁵⁴ <http://www.southchinasea.org/docs/>. M. Zubir: *The Straits of Malacca: the Rise of China, America's Intentions and the Dilemma of the Littoral States*. Maritime Institute of Malaysia, kwiecień 2005, s. 3.

⁵⁵ <https://www.ciaonet.org/wps/stm02/pp33-5.html>. S. B. Weeks: *Sea Lines of Communication (SLOC) Security and Access*. Luty 1998.

⁵⁶ <http://www.gigawat.net.pl/article/articleview/922/1/72/>. P. Kwiatkiewicz: *Cieśniny – naftowe wąskie gardła*. „Gigawat Energia” 2007 nr 1.

⁵⁷ R. Czulda: *Nowe wyzwania i zagrożenia na obszarach morskich*. „Przegląd Morski” 2009 nr 1, s. 41.

⁵⁸ <http://www.theaustralian.com.au/>. M. Dood: *Don't fear Chinese fleet: US admiral*. „The Australian”, 1.10.2010.

budowa lotniskowców, są kosztowne i czasochłonne, wymagają również odpowiedniego przygotowania i zgrania zespołów okrętowych. Wydaje się zatem, że w najbliższej przyszłości możliwości oddziaływania marynarki wojennej Chin na bezpieczeństwo morskich szlaków komunikacyjnych będą wciąż ograniczone. Dlatego też lądowe drogi dostaw surowców mają tak duże znaczenie dla Chin.

Skierowanie morskich sił zadaniowych do wsparcia międzynarodowego wysiłku w walce z piratami u wybrzeży Somalii to korzystny sygnał. Świadczy o gotowości do projekcji sił morskich, choć w ograniczonej skali, poza wody przybrzeżne oraz zainteresowaniu zwalczaniem zagrożeń globalnych. Jest to również element ochrony morskich szlaków komunikacyjnych ważnych dla gospodarki i zamianifestowanie rodzenia się nowych, większych możliwości operacyjnych⁵⁹.

Chiny mają wyraźną i długoterminową wizję polityki bezpieczeństwa państwa, opartą na wnikliwych analizach i wspartą polityką zagraniczną.

Skutkiem zagrożenia bezpieczeństwa szlaków morskich jest duże zainteresowanie dywersyfikacją nie tylko dostaw, ale również dróg przesyłu surowców. Współpraca z Rosją zaowocowała, między innymi, koncepcją budowy odnogi rurociągu do przesyłu ropy naftowej Wschodnia Syberia–Ocean Atlantycki (*Eastern Siberia-Pacific Ocean – ESPO*)⁶⁰. Jego sześćdziesięcioczworokilometry odcinek połączy miejscowość Skoworodino z granicą rosyjsko-chińską, następnie

odnoga, licząca 992 kilometry, osiągnie rafinerię w Daqing. Jednocześnie będzie on zaopatrywał Japonię i Koreę Południową za pomocą odnogi Skoworodino–Kozmino, której budowę planuje się zakończyć w roku 2014. Ropa naftowa będzie pochodzić z pól naftowych w rejonie Tomska i z Syberii Zachodniej (Chanty-Mansyjski Okręg Autonomiczny). Pozwoli na to istniejący rurociąg Omsk–Irkuck, który jest elementem całej koncepcji przesyłu ropy naftowej w ramach projektu.

Inwestycja będzie kosztować około 30 mld USD i będzie zarządzana w kooperacji z Chińską Krajową Korporacją Naftową, przy czym strona chińska pokrywa większość kosztów. W ramach otwarcia pierwszego elementu projektu w grudniu 2009 roku premier **Władimir Putin** powiedział: *jest to ważne wydarzenie dla Rosji. Jest to projekt o znaczeniu strategicznym, który umożliwi wejście na nowe rynki w regionie Azji i Pacyfiku, gdzie obecność nie jest wystarczająca w relacji do możliwości*⁶¹. Otwarcie drugiej odnogi miało miejsce we wrześniu 2010 roku, z udziałem prezydentów **Dmitrija Miedwiediewa** i **Hu Jintao**. Rurociąg, zaopatrywany przez firmy Rosneft i Surgutneftegaz, pozwoli początkowo na przesył 600 tysięcy bpd, do roku 2016 – miliona bpd, by ostatecznie dostarczać 1,6 miliona bpd do 2015 roku. Przepustowość odnogi do Daqing wyniesie 600 tysięcy bpd.

Kolejny projekt to inicjatywa CNPC i KazMunaiGaz budowy rurociągu łączącego Kazachstan i Chiny, który otwarto w 2005 roku. Dostarcza on ropę do prowincji Sinkiang (120 tysięcy bpd). Pełne możliwości osiągnie w 2011 roku, co pozwoli na eksport rosyjskiej (przez istniejące i włączone

⁵⁹ Szerzej na temat działania morskich sił zadaniowych Chin patrz: Z. Śliwa: *Marynarka Wojenna Chin w walce z piratami*. „Przegląd Morski” 2010 nr 7, s. 4–11.

⁶⁰ <http://www.hydrocarbons-technology.com/projects/espopipeline/>. *ESPO Pipeline, Siberia, Russia*. 25.08.2010.

⁶¹ <http://en.rian.ru/russia/20091228/157396560.html>. *Pacific oil pipeline a strategic project: Putin*. RIA Novosti, 28.12.2009.

w projekt rurociągi) i kazachskiej ropy naftowej do zachodnich Chin, z maksymalnymi możliwościami przesyłu 200 tysięcy bpd.

Inny wspólny projekt to rurociąg biegnący z Kenkijak (Chiny) do Atyrau (Kazachstan), będący pierwszym rurociągiem zbudowanym po odzyskaniu przez Kazachstan niepodległości. CNPC współpracuje z firmami kazachskimi od 1997 roku, w ramach *pięciu projektów eksploatacji pól naftowych (CNPC AktobeMunaiGas, North Buzachi, PK, KAM and ADM) i dwóch projektów przesyłu ropy: rurociąg Kazachstan–Chiny i rurociąg Północno-Zachodni*⁶².

CNPC jest właścicielem dwóch trzecich Petro-Kazakhstan i ważnym inwestorem w regionie. Dla Kazachstanu współpraca jest znacząca, gdyż zmniejsza zależność od Rosji i stanowi bezpośrednią więź pomiędzy dostawcą i klientem, bez potrzeby angażowania pośredników.

Problem dostawy gazu również się zmniejsza, zwłaszcza że 14 grudnia 2009 roku otwarto nowy rurociąg Turkmenistan–Chiny (lub też Azja Centralna–Chiny), który połączył cztery państwa. Został on uroczystie otwarty przez przywódcę Chin **Hu Jintao** oraz przedstawicieli z Turkmenistanu, Kazachstanu i Uzbekistanu. Cały, liczący 1833 kilometry gazociąg zostanie oddany do użytku w 2011 roku, co pozwoli na tranzyt 40 mld m³ gazu, z czego 30 mld m³ będzie pochodzić z Turkmenistanu, zaś 10 mld m³ z Kazachstanu⁶³. Gazociąg prowadzi z Turkmenistanu, przez centralny Uzbekistan i południowy Kazachstan, kończy się w północ-

no-zachodniej części chińskiego regionu Sinkiang. Na terenie Chin gaz jest przesyłany dalej za pomocą gazociągu Zachodnio-Wschodniego do Szanghaju, Guangzhou i Hongkongu.

Inwestycja ta pozwoli, między innymi, znacznie zmniejszyć zużycie węgla, co jest ważne dla miast pokrytych smogiem. Planuje się też, już w 2014 roku, dołączenie do rurociągu odnogi biegnącej z zachodniego Kazachstanu. Jej możliwości przesyłu wyniosą 15 mld m³ gazu rocznie. Oprócz korzyści dla Chin,

Kazachstan zapewni dostawy dla południowych regionów państwa, które korzystają z dostaw z Uzbekistanu. W czerwcu 2010 roku z kolei Kazachstan podpisał

umowy o dostawach uranu dla firmy China Guangdong Nuclear Power Corporation (CGNPC), zarządzającej około 40% potencjału chińskich elektrowni jądrowych⁶⁴.

Generalnie połączenia lądowe oraz usprawnianie i budowa nowych rurociągów mają dla Chin duże znaczenie. Są one wciąż ważnym elementem polityki bezpieczeństwa energetycznego, czemu sprzyjają ich zwiększające się możliwości przesyłu surowców. Ważnym spoiwem jest też wsparcie polityki zagranicznej, w której ramach są budowane bliskie relacje, oparte na czynniku ekonomicznym, z państwami zasobnymi w surowce energetyczne. Mimo że ilość dostaw nie jest w stanie w pełni zaspokoić potrzeb państwa i wyeliminować zależności od morskich szlaków komunikacyjnych, to z pewnością pozwala na większą elastyczność w zaopatrzeniu i tym samym stwarza mniejsze ryzyko poważ-

⁶² <http://www.cnpc.com.cn/eng/cnpcworldwide/euro-asia/Kazakhstan/>. 18.10.2010.

⁶³ <http://www.sectesco.org/EN/show.asp?id=168>. Chinese, Turkmen, Kazakh, Uzbek presidents unveil gas pipeline. 14.10.2010.

⁶⁴ http://www.pennenergy.com/index/petroleum/display/3327163457/articles/oil-gas-journal/transportation-2/pipelines/construction/2010/06/china_kazakhstan.html. E. Watkins: China, Kazakhstan sign accords for gas, uranium. "PennEnergy", 18.06.2010.

Fot. 3. Rurociąg Chiny-Turkmenistan połączył cztery kraje: Turkmenistan, Kazachstan, Uzbekistan i Chiny (<http://www.google.pl/images?hl=pl&g=Pipeline>)

nych zakłóceń dostaw surowców dla gospodarki. Chiny stają się jednocześnie ważnym graczem w skali globalnej, gdyż nie tylko zawierają długoletnie kontrakty z dostawcami, ale też zwiększają możliwość kontroli systemu dystrybucji ropy naftowej i gazu.

Wnioski

Wydaje się, że Chiny mają wyraźną i długoterminową wizję polityki bezpieczeństwa państwa, opartą na wnikliwych analizach i wspartą polityką zagraniczną, której celem jest zapewnienie ciągłości dostaw surowców energetycznych. Tym bardziej że potrzeby w tej dziedzinie zwiększają się wskutek wzrostu gospodarczego centralnej i zachodniej części państwa, które rozpoczęły pogoń za bumem gospodarczym Chin wschodnich. Jednym z kierunków poszukiwań innych źródeł energii jest inwestowanie w energię odnawialną, w tym wykorzystanie energii promieniowania słonecznego. Już w 2009 roku Chiny zainwestowały około 34 mld USD w panele słoneczne, turbiny wiatrowe i inne

rozwiązania alternatywne⁶⁵. Obecnie źródła te, w tym elektrownie wodne, dostarczają 9% energii, a przewiduje się wzrost ich udziału do 2020 roku do 25%.

Ważne znaczenie ma też energia nuklearna, która zapewnia jednak tylko około 1,5% potrzeb dostaw energii elektrycznej. Powoduje to, że nadal trzeba sięgać po węgiel, ze wszystkimi tego skutkami.

Chiny dążą też do bardziej efektywnego wykorzystania surowców dzięki wdrażaniu nowych technologii i budowaniu świadomości społecznej umiejętnego nimi gospodarowania. Zwraca się też uwagę na wykorzystanie własnych zasobów, zwłaszcza w Kotlinie Tarymskiej (Kaszgarskiej), leżącej na wschodzie w Regionie Autonomicznym Sinkiang-Ujgur. Złoża te są eksploatowane przez firmę PetroChina Tarim Oilfield Company, która pozyskuje w tym celu nowe technologie. Jednocześnie, w kontekście zasobów Kotliny Tarymskiej, połączenia lądowego z Azją Centralną i nowych rurociągów, uwidacznia się duże znaczenie Regionu

⁶⁵ <http://www.smartplanet.com/business/blog/smart-takes/chinas-solar-valley-biggest-solar-energy-production-base-in-world/7326>. A. Nusca: *China's Solar Valley: biggest solar energy production base in world*. Smart Planet. 21.05.2010.

Autonomicznego Sinkiang-Ujgur dla Chin, a tym samym współpracy z Azją Centralną i Rosją w zwalczaniu przejawów terroryzmu, ekstremizmu i separatyzmu.

Aby sprostać potrzebom gospodarki i społeczeństwa, dąży się konsekwentnie do dywersyfikacji źródeł surowców energetycznych przez kontynuację współpracy i nawiązywanie nowych kontaktów handlowych na podstawie umów dwustronnych w regionie i poza nim, na przykład w Afryce i Ameryce Południowej (Brazylia, Wenezuela). Jednocześnie ryzyko, związane z morskimi liniami komunikacyjnymi, wskazuje na potrzebę poszukiwań innych, stabilnych dróg przesyłu surowców. Dlatego też państwa Azji Centralnej to nie tylko dostawcy surowców, ale również ważni sąsiedzi, z rosnącymi możliwościami przesyłu rurociągami lądowymi. Jest to również potencjalny region tranzytowy zasobów Bliskiego Wschodu, w tym Iranu. Współpraca w dziedzinie energetyki jest zatem ważna dla wszystkich jej uczestników z Azji Centralnej, gdyż stwarza większą swobodę w wyborze odbiorców i zmniejsza zależność od Rosji, kontrolującej sieci przesyłu. Firmy chińskie nawiązują i intensyfikują współpracę, zarówno jeśli chodzi o dostęp do pól wydobywczych, jak też budowę i rozbudowę rurociągów. Narzędziem jest, między innymi, CNPC, która może w przyszłości zarządzać *panazjatyckim, globalnym mostem energetycznym* łączącym dostawców ropy i gazu – Bliski Wschód, Azję Centralną i Rosję z odbiorcami w Azji Wschodniej, zwłaszcza Koreą Południową i Japonią⁶⁶, zwiększając rolę i znaczenie Chin w sektorze energetycznym. Sprzyjać temu może ewentualne powołanie klubu energetycznego SOW, czego efektem będzie *zwiększenie współpracy [...], aby stawiać czoła kryzysom i skonsolidować organizację*⁶⁷.

Chiny rozbudowują też sieć rurociągów wewnątrz państwa. Dzięki temu będzie możliwa lepsza dystrybucja dostaw surowców. Już w 2009 roku posiadały: 32 545 km rurociągów gazowych, 20 097 km rurociągów ropy naftowej i 10 915 km rurociągów przesyłu przerobów tych surowców energetycznych⁶⁸. Dwu- i wielostronne projekty rozbudowy sieci przesyłu są uzupełniane przez połączenia krajowe mogące zaopatrzyć rynek krajowy, ale też stanowiące element przesyłu surowców dalej, na zachód, czyniąc Chiny również krajem tranzytowym.

Wydaje się, że państwo to nigdy nie będzie mogło polegać wyłącznie na własnych zasobach surowców energetycznych. Podejmuje w związku z tym dalekowszoczne decyzje, które minimalizują możliwe zakłócenia dostaw. Wynika to z oceny realnych zagrożeń i świadomości własnych ograniczeń w ich eliminacji. Wyrazem tego jest planowana budowa rurociągu biegnącego przez Birmę czy terminali przeładunkowych LNG. Działanie takie pozwala nie tylko na zapewnienie rozwoju ekonomicznego i zaspokojenie potrzeb społeczeństwa, ale też na budowanie tych elementów państwowości, które wpływają na postrzeganie Chin, jako rosnącego i realnego mocarstwa o znaczeniu nie tylko regionalnym, ale też globalnym.

Azja Centralna wydaje się być obecnie, jak i w przyszłości, jednym z filarów bezpieczeństwa energetycznego Chin. Ich głównymi partnerami w regionie, w wypadku zaopatrzenia w surowce, są Kazachstan i Uzbekistan oraz Rosja i Turkmenistan. W przyszłości dołączyć do nich może Iran, przy czym dostawom z tego kraju będzie sprzyjać stabilna sytuacja w Azji Centralnej. Chiny realizują zatem własną wizję bezpieczeństwa energetycznego i planują działania z wieloletnim wyprzedzeniem. ■

⁶⁶ M. Ógütçü: *Kazakhstan's Expanding Cross...*, s. 15.

⁶⁷ *China to Grant \$10 bln Loan...*

⁶⁸ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/index.html>. CIA The World Factbook.